

дүниежүзілік соғыс жылдарында фашистік режиммен ауыз жаласу сияқты негізсіз айыптаулар тағылды.

Уәлиди мұрасын зерттеп-білудің Түріктердің тұтастығын сезіну үшін танымдық-тағылымдық және практикалық маңызы зор. Сондықтан мақалада Уәлиди шығармаларының, оның замандастары рецензияларының, сондай-ақ қазіргі уақыттағы зерттеулердің, жарияланған архивтік деректерді ғылыми талдаудың негізінде оның қоғамдық-саяси қызметі кешенді түрде қарастырылады. Ол – ғұмырын «Түркістан идеясына» арнаған жан. Ғылыми шығармашылығы оның қоғамдық-саяси қызметінің негізін қалады және керісінше, саяси аренадағы қайраткерлігі оның ғылыми-рухани ізденістерінің бағыты мен мән-мағынасына арқау болды.

Кілт сөздер: Башкортостан, автономия, тәуелсіздік, А. Зәки Уәлиди, қазіргі Түркістан, қоғамдық-саяси қызмет.

Abstract

Ahmet Zaki of Validi Togan is known in the whole world as a political figure, organizer of autonomy of Bashkir and as the confessed scientist-orientalist. During 70 of soviet power the name of well-known orientalism force to abandon the Motherland be silenced or mentioned negatively, from the point of view of officially dominating ideology. Began to such approach it was fixed on V of the Bashkir conference of RKP(b), passing in January, 1922 in city Sterlitamak. Since to beginning 90 th of the twentieth century in our historical science (and in Russia, including to Bashkiria, and also in Kazakhstan) not spared due attention to the study of his scientific and social and political activity.

Happening for the last decades socio-economic and political changes in Russian Federation gave a powerful push to the height of national consciousness of her people. An address to the historical roots of national culture assists the revival of ethnos. It is known that for development of culture of people creative activity of his separate prominent representatives has a large value. Presence in composition nation of "row of personalities capable deeply comprehend social reality and influence on the folk masses is the guarantor of social activity of people. Work of the gifted representatives of certain ethnos considerably influences on his development.

Hello the ethnic-kultural processes of the turkic world render the most strong influence well-known scientists, activity of that is related directly to the study of languages, history, literature, culture of Turks. The models of development of turkic cultures created by them are able to form public opinion in the regions of residence of these ethnic societies. The publications of carriers of high level of consciousness determine the world view options of people.

Native from Bashkir A. Validov - one of the largest orientalists of XX of century. Already in many of it he affects the national problems of turkic people. It should be said, that national motion in Bashkiria and in Turkestan at the head with A. Validov found a wide reflection in publicist, to research and artistic literature. However advancement on the first plan of class struggle conduced to her one-sided illumination. In Bashkir and in our country long years his scientific works were not printed and not studied. Position changed lately. Works of scientist often appear on the pages of the periodic printing, there was a necessity of complete and objective study of his social and political activity. Personality of A. Validov causes quite a bit discussions. The estimation of his activity is varied: from confession of merits, overgrewed in glorifying, to accusing of collaboration with the fascist mode in the years of Second world war, that also gives our research work actuality.

Consideration of social and political activity and scientific heritage of Validi has a theoretical, cognitive-educator and practical value:

- in Order deeper to realize a relation, closeness of turkiclanguage's people in historical, cultural and relations;

are the Conclusions and maintenance, celled in works of Validi can be used for the ground of all-turk's idea, in particular ideas of Union of people of Central Asia;

Although quite a bit reasons and works are sanctified to illumination of many parties of scientific activity of Validi nevertheless the sources of his political and scientific activity still to a full degree are not written. Therefore the aim of the real article is a study social and political and in activity of A.Validov before emigrant's and emigrant periods on the basis of scientific analysis of the published archived sources, labours of A.Validov reviews of his contemporaries, and also bringing in of modern researches.

If in the book "History of Turks and Tatars" Validi studied turkic history from times of aggressive wars of Chingizhan to the period of the Kazan khanate, then in a book "Modern Turkestan and his recent history" he gathers already to overcome a period from the XI century to contemporaneity. All his scientific work served as basis of political activity and, vice versa.

Keywords: Ahmet Zaki of Validi Togan, Modern Turkestan, social and political activity.

1. 1915 жылдан басталған қызметі. Бірінші қадамдар

Біз Уәлидидің қоғамдық-саяси қызметін екі кезеңге ажыратып қарастырамыз: эмиграцияға дейінгі және одан кейінгі кезең.

1915 ж. сәуірінде Ресей мемлекеттік думасының Мұсылман фракциясының Бюросы газет арқылы мұсылмандардың депутаттарға көмектесуін өтініп сұрады. Бірнеше кандидатура ұсынылды. Бірақ мұсылмандардың мынадай абыройлы өкілдері: Тевкелев, С.Джанпорин, А. Сыртланова, Г.Терегулов және т.б. А. Уәлидидің кандидатурасын қолдады. Сонымен, 1915 ж. наурыздың ақырында ол Петроградқа жіберіледі. Осылайша 25 жасар А. Валидовтың саяси карьерасы басталады (Тоган: 1994, 105). Жалпы алғанда, Ахмет Зәки Уәлидидің белсенді саяси қызметі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін басталады. Ресейдегі 1917 жылғы төңкерістер ұлттық және саяси қозғалыстардың күшеюіне жағдай жасады. Осыдан пайдаланған түркі халықтарының зиялы қауым өкілдері де өздерінің ұлттық мемлекетін құрып алуды көздеді. Әрине, бұл ұлттық республикалар территориялық жағынан Ресей Федерациясы құрамында болғанымен, өзін-өзі басқаруы тиіс еді (Айманов: 2013, 9). Осы кезде Уәлидидің саяси белсенділігі таныла түсті. Бүкілресейлік мұсылман съезіне дайындық жүргізуі үшін Түркістанға жіберіледі (Самойлов: 1933, 6; Қыдыралиев: 2010, 222). Ташкентте мұсылмандық демократиялық ұйымдардың жұмысына белсене қатысады.

1917 жылы 16 сәуірде Ташкент қаласында түркістандық ұлт зиялылары Түркістан мұсылмандарының құрылтайын шақырды. Құрылтай жұмысына Мүнәууар Қары Абдурашидханов басшылық жасады. Убайдулла Хожаев пен Серәлі Лапин төраға орынбасарлары, Мұстафа Шоқай, Зәки Уәлиди және т.б. құрылтай хатшылары болып сайланды. Құрылтай соңында Түркістанды автономия жариялау туралы ұсыныс мақұлданды (Қыдыралиев: 2010, 134). Съезде Уәлиди «Мемлекеттік басқару және оның ұйымы туралы» баяндама жасады. Ол тарихи фактілердің негізінде федеративтік мемлекетті құру

қажеттілігін дәйектеді. Шиеленіскен пікірталастан соң съез делегаттары барлық облыстарға, оның ішінде Түркістанға да тең автономия берілетін Ресейдің федеративтік құрылысы идеясын бірауыздан қолдап шықты. А.Уәлиди ЦТОМС-ның, сондай-ақ оның білім бөліміне сайланды. Федерализм идеяларын жұртқа әйгілеп таратушы болмыш «Кангаш» газеті және «Юрт» журналының жарық көруіне атсалысты. Сонымен, А. Уәлиди – Түркістан автономиясын құрудың идеялық жағынан дем беруші лидерлерінің бірі болды. Ташкентте орыстардан құралған кадеттер партиясының Түркістанды басқару жүйесін ағылшындардың Индияға билік жүргізуімен салыстыра қарастырып, жинақтаған материалдарын «Туркестанские ведомости» атты басылымда жариялаған. Бұл ретте оған эсерлер қолдау көрсетті, сондықтан эсерлер партиясының ташкенттік ұйымына кіреді, алайда эсерлердің азық-түлікті тек қалалықтарға ғана бөліп беруімен айналысқанын білгеннен соң бір айдан соң оның құрамынан шығады. Содан барып ол Мәскеуде өтетін Бүкілресейлік мұсылман съезіне жаңа билік шеңберінде федеративтік жүйені қалыптастыруға ыңғайлау үшін барлық жерде түріктер территориялық автономияға ие болуы керек деген талаптар негізінде материалдар дайындайды. Ресей империясының барлық түріктік аймақтарын осынау автономдық Түркістанның құрамына қосып алуды жақтады. Сөйтіп, большевиктерге ғана емес, «біртұтас және бөлінбейтін Ресей принципі ұстанған өздерінің қатарындағы «унитаристерге» де қарсы тұрды.

Бүкілресейлік мұсылман съезінде территориялық федерация мен мәдени-ұлттық автономия жақтастарының арасында шиеленіскен күрес белең алды. Онда Түркістаннан депутат болып сайланған (бұрынғы) А. Уәлиди жалштыүріктік позициядан тұрып ойын таратып айтты. Съезде башқұрт ұлттық қозғалысы жалшымұсылман қозғалысынан бөлініп шыққандығын айта кету керек. Мұның себебі башқұрт делегаттарының жер мәселесі жөніндегі съезд шешімдерімен келіспегендігімен байланысты еді. Олар съезд шешімдерінде башқұрттардың вотчиналық (біреудің өзінің емін-еркін сезінетін жері) жер иелігіне байланысты құқұқтарының көрініс табуын қалаған еді. Сөйтіп, 58 адамнан құралған Башқұрт делегациясы, С. Мрясов, Алгафаров және А. Уәлиди енген «Башқұрт облыстық бюросын» құрды. Ол үш башқұрт съезін (шілде Орынбор, тамыз Уфа) дайындап, оның өткізілуінде белсенділік танытты. I Бүкілбашқұрт съезінде (1917 ж. 20-29 шілде) ол мемлекеттік құрылыс пен жер мәселесі жөнінде маңызды баяндамалар жасады. Съезде Башқұрт орталық шурасы сайланды, оның құрамына А. Уәлиди де енді. 25-29 тамызда өткен II Бүкілбашқұрт съезінде ол башқұрт облыстық шурасы төрағасының орынбасары болды және әскери саланы басқарды. Осыдан соң тез арада Ресейде қоғамдық-саяси өзгерістер бой көрсетті. Уақытша үкімет аударылды. Билік большевиктерге өтті. Осындай жағдайда 1917 жылдың 15 қарашасында Орынбор қаласында федеративтік Ресейдің бір бөлігі ретіндегі Башкортостанның территориялық автономиясының (Орынбор, Перм, Уфим, Самара губернияларын қамтыған) құрылғандығын жариялаған Башқұрт облыстық шурасының № 2 Фарманы шықты. Бұл құжаттардың авторларының бірі А. Уәлиди еді. Ол III Бүкілбашқұрт (Құрылтай – Учредительный) съезінің төрағасы болды. Үкімет құрылды, онда А.Уәлиди әскери және ішкі істердің меңгерушісі болып тағайындалды. Башқұрт халқы автономиясының түрлі жобаларының жасалуы да оның атымен

байланысты. 1917 ж. қазанынан бастап башқұрт ұлттық қозғалысының лидерлері (басшылары) нейтралитет саясатын ұстанды.

Сөйтіп, 1917 ж. Түркістаннан оралған Уәлиди Башқұртстанның тәуелсіздігі жолында іске кірісті. Башқұрт полктарын бастап Чехославак корпусына барып қосылды (Тоған: 2010, 222). Сол кезде бар билік Сібірдегі «Біртұтас, Ұлы және Бөлінбейтін Ресей» позициясын ұстанған А.В. Колчактың Ресей үкіметінің қолына өтті. Бұрынғы Ресейді федералдандырудың жақтастары Колчактың жергілікті өкілі – Оренбург казактарының атаманы А.И. Дутовты «монархист» ретінде білген еді. Соңдықтан эсерлердің басшылары В. Чернов пен В. Чайкин, казак әскерлерінің ақтөбелік тобының қолбасшысы, полковник Ф.Е. Махинмен бірігіп Дутовқа қарсы шықты. Бұл астыртын әрекетке З. Уәлиди мен М. Шоқай да қосылды (Тоған: 2010, 222). Біреулердің сатқындық жасауына байланысты жоспар іске аспай қалды.

1918 ж. 18 қаңтарында (жаңа стиль бойынша) большевиктер автономдық Башкортостанның үкіметі орналасқан Орынборды басып алады да, ондағы башқұрт үкіметі мүшелерін, оның ішінде Уәлиди Тоғанды да жөнсіз қамайды, бірақ қалаға ақтардың-казактардың шабуылы кезінде олар азаттыққа шықты. 3-4 сәуірде Тоғанды да босатады. Мұның өзі олардың саяси бағдарларына өзгерістердің енгізілуіне себеп болды. Абақтыдан шыққаннан соң А. Уәлиди Башқұрт үкіметінің қалпына келтірілуіне қатысып, чехословак корпусының қолбасшыларымен келіссөздер жүргізген еді. 7 мамырда Челябинскіде башқұрт үкіметі қайтадан орнатылып, башқұрт полктары фронтқа жіберілді. 1918 ж. 27 мамырында чехтар большевиктерге қарсы көтеріліске шыққан-тын. Уәлиди КОМУЧ-тың жетекшілерімен, Уақытша Сібір үкіметімен Башкортостан автономиясын сақтап қалу мақсатында келіссөздер жүргізді. Сібір үкіметі және қазақ Алаш-Ордасымен бірге (Программа: 1935) Уәлиди Тоған мен оның отрядтары қызылдарды Орынбордан және ежелгі башқұрт жерлерінен қуып шығады. Самара үкіметімен, Орал казактарымен және қазақтармен одақтаса отырып Башқұрт Төтенше комитеті Түркістан қалаларымен байланыс орнатты. Бұл ұйымның мүшесі өзбек Абдулхамид Сулейман (Чулпан) Тоғанның секретары еді (Каримов: 1991).

1918 ж. 18 қарашасында Башқұрт автономиясы идеясына теріс қараған адмирал Колчактың әскери диктатурасы орнады. 21 қарашада Колчак башқұрт-қазақ корпусын таратып жіберуге бұйрық берді. Башқұрт армиясын оқ жарақтарымен қамтамасыз етіп тұрған Самара Колчакқа берілді. Самара мен Ақтөбеде қызылдармен және Дутов пен Колчак әскерлерінің қоршауында қалған Тоған және оның жақтастары Мәскеумен жақындасуға мәжбүр болды. Нәтижесінде А.Уәлиди басқарған башқұрт ұлттық қозғалысы олармен қатынасын үзді. Башқұрттар мен қазақтар өздерінің өкілдерін большевиктерге жібереді. Бұл ретте Уәлиди Тоған Ф.И.Шалыпин мен Горькийден көмек сұрайды. Келіссөздерді жүргізу үшін Мәскеуден Уфаға Мирсаид Сұлтанғалиев келеді (орыс деректері бойынша – Султан Галиев) (Масаюки: 1986). Ақырында, Уәлиди Тоған 1919 ж. 18 ақпанынан бастап Ленин және Сталинмен байланыс орната бастайды. Башревкомның Орталық Кеңес үкіметімен жүргізілген келіссөздерінен соң 1919 ж. 20 мамырында келісімге қол қойылды. Ол бойынша Башкортостан автономиясы мойындалды. 1919 ж. наурызынан бастап 1920 ж. маусымына дейінгі аралықта А. Уәлидидің Кеңес үкіметімен ынтымақтастығы

жарасымын тапты. Амалсыздықтан болған бұл қатынас 15 айға созылды. Бұл кезеңде ол Башқұрт Кеңес Республикасының әскери комиссариатын басқарды. Ақырында, орыстардың өздерінің уәдесіне қарамастан билікті бөліспейтіндігін түсінді. Троцкий, Плеханов, Ленин, Сталин, Преображенский, Артем және басқа большевиктермен жүргізілген келіссөздер олардың башқұрт-қазақ автономиясын қолдауға құлқының жоқтығын көрсетті. Керісінше, қазақтар мен башқұрттарды бір-бірінен орыстар қоныстанған территория арқылы ажыратып тастады.

1920 ж. 25 ақпанында Башқұрттық ревком өзінің төрағасы етіп Уәлиди Тоғанды сайлады. Оны астанаға шақыртып, Ленин мен Сталин азғантай халықты басқарумен әуреленбей, бүкілресейлік масштабта қызмет ету керектігін ұқтырды. Тоған арқылы жеткізілген Түркістан басшыларының талаптарын Ленин қабылдамай тастады. Мұның өзі Уәлиди Тоғанды большевиктермен қатынасын үзіп, бар уақытын «жасырын ұйымның» («Қоғамның») істеріне арнауға бағыттады.

Ал РСФСР-дың ВЦИК мен СНК-ысы 1920 жылғы 19 мамыр айында Советтік Башқұртстанның құқықтық жағдайын анағұрлым шектеген «Автономдық Кеңестік Башқұрт Республикасының мемлекеттік құрылымы туралы» біржақты декрет қабылдады. Мұның өзі Уәлиди басқарған Башревком мүшелерінің Совет үкіметімен ынтымақтастығын тоқтатуға мәжбүрледі. Уәлидиді Орта Азиядағы басмашыларға кетіп, ашық күресті бастауға итермеледі. Осынау қаулы шыққаннан соң Уәлиди қыркүйекте В.И. Лениннің атына төмендегі мазмұнда хат жолдайды, ал оның көшірмесін Л.Д. Троцкийге, И.В. Сталинге, А.И. Рыковқа жөнелтеді: «РКП(б) ОК тарапынан жүргізіле бастаған саясаттан мағлұм болды, Артем және оның жолдастары сияқты Сіз де шығыс ұлттарына қатысты саясатыңызда нағыз орыс шовинистерінің идеясын басшылыққа алуды қалайсыздар... Ауылдардағы қолдан қоздырылған таптық қайшылықтарды ЦК тек террор арқылы ғана қолдай алады» (Тоған: 1969, 340-341). Және ревкомның барлық мүшелері бұл қаулыны қабылдауға болмайды деп отставкаға шығып, антисоветтік көтерілістерді ұйымдастыруға қатысты. Бұл көтерілістер талқандаған соң Уәлиди Хива мен Бұхараға барып, үш жыл бойы Бұхара әмірі Саид Әлім-ханмен ынтымақтаса отырып, басмашылық қозғалысты ұйымдастырумен айналысады.

Ол Ресей мұсылмандарының Уақытша орталық бюросының мүшесі. Уфа губерниясынан Бүкілресейлік Учредительный Советке депутат болып сайланды. 1917 ж. Москвада мұсылмандардың Бүкілресейлік съезінде құрылған Башқұрт облыстық бюросының құрамына енген. Башқұрт Орталық Шүросын құрған I және II Бүкілбашқұрт съездері (шілде Орынбор, тамыз Уфа) шақырылуының ұйымдастырушысы болған. Бұл Шүро 1917 жылдың 15 қарашасында Орынбор қаласында федеративтік Ресейдің бір бөлігі ретіндегі Башқұртстанның ұлттық-территориялық автономиясының құрылғандығын жария етті. Уәлиди шығарған жарлықта былай делінген: «Біздер большевиктер де, меньшевиктер де емеспіз, біз тек қана башқұрттармыз. Қай жағында болуымыз керек? Ешқандай жақта. Біз өз жағымыздамыз. Бұл даулы мәселелердің бізге керегі жоқ. Біздің ісіміз – жеке басымыздың және мал-мүлкіміздің қауіпсіздігін қорғап қалу. Екі миллион башқұрт халқы өздері үшін маңызы жоқ саяси ойындарда қуыршақ бола алмайды. Оның өзінің қажеттіліктері, өзінің саясаты, өзінің көзқарасы болуы керек» (Самойлов: 1933, 6). Алайда, большевиктер олардың саяси күш алып

кетуінен қорқып, бұл автономия – «заңсыз үкімет» екен деген қаулы шығарды. 1918 жылдың ақпанында большевиктер Уәлидиді және Башқұрт үкіметінің 8 мүшесін тұтқындайды, бірақ қалаға казактар және башқұрттардың шабуылы кезінде сәуір айында олар азат болады.

Адмирал А.В. Колчак қарашада Башқұртстанның егемендігін мойындамады. Сондықтан да Валиди 1919 ж. басында башқұрт әскерлерінің Қызыл Армия жағына шығуын ұйымдастырады. Башқұрт республикасының автономдығын заңдастыру жөнінде Советтік Ресей үкіметімен келіссөз жүргізіледі. Нәтижесінде 1919 ж. наурыз айында Башқұрт үкіметі мен Орталық үкіметтің арасында РСФСР құрамындағы Башкирияның советтік автономиясы туралы келісімге қол қойылды. Уәлиди 1919 ж. ақпанынан 1920 жылдың мамырына дейінгі аралықта Башқұрт ревкомитетінің төрағасы қызметін атқарды. Бірақ РСФСР ВЦИК-і мен СНК-нің 1920 жылғы 19 мамыр айындағы Автономдық Советтік Башқұрт Республикасының мемлекеттік құрылымы жөніндегі қаулысы шыққаннан соң Уәлиди қыркүйекте В.И Лениннің атына төмендегі мазмұнда хат жолдайды, ал оның копиясын Л.Д. Троцкийге, И.В. Сталинге, А.И. Рыковқа жөнелтеді: «РКП(б) ОК тарапынан жүргізіле бастаған саясаттан мағлұм болды, Артем және оның жолдастары сияқты Сіз де шығыс ұлттарына қатысты саясатыңызда нағыз орыс шовинистерінің идеясын басшылыққа алуды қалайсыздар... Ауылдардағы қолдан қоздырылған таптық қайшылықтарды ЦК тек террор арқылы ғана қолдай алады» (Тоған: 1969, 340-41). Және ревкомның барлық мүшелері бұл қаулыны қабылдауға болмайды деп отставкаға шығып, антисоветтік көтерілістерді ұйымдастыруға қатысты. Бұл көтерілістер талқандалған соң Уәлиди Хива мен Бұхараға барып, үш жыл бойы Бұхара әмірі Саид Әлім-ханмен ынтымақтаса отырып, басмашылық қозғалысты ұйымдастырумен айналысады.

2. Большевиктермен қатынастың үзілуі

1919 ж. наурызында большевиктердің башқұрттармен одақтасуына қол жеткізілгеннен соң, Уәлиди Тоған және басқа түркістандық басшылар Орталық Азияда «ЭРК» партиясын (оның саяси платформасы туралы төменде сөз болады) құруды қолға алады. Бұл партия РКП (б)-ны жанай өтіп, Коминтернге тікелей кіруі және Түркістанның Ресей Коммунистік партиясының ықпалына түсуіне кедергі жасауы керек еді. Бірақ бұл идеяны Сталин қабылдамады. Содан кейін Тоған және басқа басшылар өздерінің өкілдерін Орталық Азияда пайда болған коммунистік партиялардың жетекшілігіне енгізуге тырысты. Бұл іске Башқұрт Төтенше Комитеті де белсене араласқан болуы керек. Бұлар «жасырын ұйымды» құруы керек болатын. 1920 жылдың көктемінде ұлттық мұқтаждықтарды қанағаттандыру жөніндегі Лениннің теріс пікірі мәлім болғаннан соң, Уәлиди Тоған Орталық Азияда күш алып бара жатқан басмашылар қозғалысына сүйене отырып, өзінің жоспарларын жүзеге асыруға кірісті. Сөйтіп, ол 1920 ж. 29 маусымында Мәскеуден кетті.

Тоған 1920 жылдың 1-5 қыркүйегінде Шығыс еңбекшілерінің Бакуде өткен съезіне барып қатысты. Бұл кезде Мәскеудегі Коминтерннің конгресінде оның бір қызметкері тарапынан мақала таратылды. Ол коммунист-мұсылмандарға берілмей, Орталық Азияда жұмыс істейтін большевиктік қызметкерлерге арналып жазылған еді. Бұл мақаланы бір поляк коммунисті Уәлиди Тоғанның жақтастарына береді. Онда былай делінген: «Араптар, түріктер, ирандықтар,

ауғандар сияқты Таяу Шығыс халықтарында капитализм мен таптық санасы дамымай қалғандықтан, бұлардағы қоғамдық қайшылықтарды, мысалы діни алауыздықтарды тұтандырып, саудагерлер мен шейхтар арасындағы бөсекелестікті күшейту немесе шиеленістіру қажет; бұл халықтардың тілдері әлі күнге дейін қалыптаспаған, тұрақтанбаған, сондықтан күшті біріктіруші қабілеті бар әдеби тілдің жасалуына кедергі жасау керек...» (Хасан Паксой). Бұл мақаланың мазмұнынан көрініп тұрғанындай, коммунистердің бар мақсаты Түркістанға бақылау орнату еді. Петровск-Портқа келгеннен соң Уәлиди Тоған 1920 ж. 12 қыркүйегінде Ленин, Сталин, Троцкий және Рыковқа хат жолдайды. Онда былай делінген: РКП(б) ОК-ның жүргізіп отырған саясатынан мәлім болғанындай, Сіздер Шығыс халықтарына қатысты орыс ұлтшылдары мен шовинистерінің идеясын басшылыққа алып әрекеттендіңіздер. Троцкий Уфада бұл мәселелермен айналысып жүріп орталықтың өкілдері іс-қызметі арандатулардан басқа ештеңе емес екендігін түсінді. Ол мұны ОК-ке айтқан болуы керек. Түріккомиссияны басқарған Фрунзе, Куйбышев т.б. ОК-тің жүргізіп отырған саясаты екіжүзді және жалған деп жағдайды шынайы анықтаған еді.

Бұл ретте Уәлиди Тоған былай деген: біздің жолдастар, партия мүшелері, орыс империализмінің дәстүрлі саясатын жалғастыруды қолдаушылар Түріккомиссияның мәжілістерінде Түркістан халқы арасында таптық күресті тездетуді ашық айтты, олар Рысқұлов пен Валидов сияқты ұлтшылдарды ұлттық жұмысшы табының дұшпандары ретінде көрсетуге тырысып, «октябристер» деп аталған ұлттық зиялыларды бізге қарсы бағыттады. Бірақ біз өзіміздің кедейлеріміздің таптық дұшпаны бола алмаймыз. ОК-тің атынан Бакудегі Шығыс халықтарының съезіне қатысқан Зиновьев пен Радек қызылгвардияшылдардың көмегіне сүйене отырып, делегаттарға Мәскеу шешімдерін ғана қабылдауға мәжбүрледі. Шығыс шаруаларының жасанды түрде тапқа жіктелуін тек террор арқылы жүзеге асыруға болар еді. Большевиктердің пікірінше, Шығыста әлеуметтік революцияға халықты осындай жолмен көтеруге болады. Егер еуропалық капиталистер мен жұмысшы табы Шығыста колониялардың иелері ретінде бірге әрекеттенсе, шығыстық жұмысшы мен шаруа өзінің шығыстық байларымен бірге болу қажеттігін сезінетін болады. Сіздерге қажет болған таптық жіктелу жергілікті интеллигенциядан көріп, оларды тап жауларына жатқызасыздар (ұсақбуржуазиялық ұлтшылдар, солшыл октябристер т.б.). Нәтижесінде сіздердің алдыңызда есек пен өгізді айдап, жер жыртатын сауатсыз шаруалар ғана қалады. ОК секретарлары Крестинский мен Преображенскийге жазған хатында Тоған «Сіздер де бір күні жоқ боласыздар. Мен ашық күресте өлгенді құп көремін» деген екен. Шынында да әлгі екеуін 1937 ж. дарға асқан (Программа: 1935).

Бұхараға келгеннен соң Уәлиди Тоған Қоғамның мүшелерімен кездеседі. Олардың бірінші жұмысы – ұлттық Бұхара армиясын ұйымдастыру мен Хиуадан, Түркімениядан, Қазақстаннан келген өкілдерді қатыстыра отырып, Түркістанның Ұлттық Федерациясын құру еді. Қазақстанның барлық жерлеріне жіберілген қазақ интеллигенттері мен Түркістанның өкілдері Тоғанға қосылу үшін кері қайтты. Қаршы, Шахрисәбіз, Нұрата, Гузар, Кермин гарнизондарына басшылық ету үшін көптеген башқұрт офицерлері келді. Олар автономияға ұмтылды, бірақ орыстар бұған қарсылық көрсетті. Бұхара үкіметі әлі де бар еді, бірақ барлық істі

құрамында орыстары да бар Революциялық комитет атқарды. Уәлиди Тоған Бұхара әмірлігінің құлауы алдындағы жағдайды былайша баяндайды: Басмашылардың үш типі бар еді: әміршілер, әміршілерге қолдау көрсеткендер және антиәміршілер. Бұдан тысқары, Джемал-паша Қабулде отырып-ақ Түркістан мен басмашылар проблемасын шешпекші болады. Әнвер-паша Мәскеуден басқарылатын большевиктік «Ислам одағына» жетекшілік жасаған. Бұхара мен Хиуада билік «коммунизмді» популизмге ауыстырып алған ұлтшылдардың қолына өтті. Әрине, бұл топтардың экономикалық және әлеуметтік теорияларының бағыты мен сипатын білу керек. Саясатшылар а) қадимистерге, ә) жадидшілерге, б) социалистерге бөлініп, әмірлік құлағаннан соң олар жадидшілер мен социалистердің төңірегіне топтасты. Бірақ олардың мақсаттары бөлек-бөлек еді. 1921 ж. қаңтарында бағдарламалар туралы мәселе қаралды. Негізінен «ислам профсоюздарының өкілдері мен бұхара жадидшілері басымдық танытты. Социалистік партияның бағдарламасы талқыланды. Алғашқыда ол 1919 ж. Башкортостанда, кейініректе 1920 ж. Мәскеуде және ақырында, 1920 ж. Баку съезінде жарияланды. Бірақ екі топтағылар да мына бағдарламаны қабылдауға келісті:

1. Жасырын ұйым құру.
2. Әмірді құлатып, ұлттық үкіметті құру мақсатына жету.
3. Қорғаныс министрлігін, жергілікті әскери комиссариаттарын және ұлттық армияны құру.
4. Білім берудің заманауи жүйесін қалыптастыру.

Пікірталастың нәтижесінде екі жақ та 7 пункттан тұратын тұғырнаманы (платформа) жазды. Бұл программа Самарқандтағы (1921 ж. қыркүйек-қазан) және Ташкенттегі (1922 ж. қыркүйек) съездерде нақтыланды:

1. Тәуелсіздік.
2. Демократиялық республика.
3. Ұлттық армия.
4. Түркістанның тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында экономикалық басқару, теміржол құрылысы және каналдар жүйесін салу және пайдалану.
5. Заманауи ағартушылық жұмысы мен білім беру және орыстардың дедалдығынсыз батыс мәдениетімен танысу жолдарын қарастыру.
6. Ұлттық мәселе, елде тұратын халықтардың арақатынасына сәйкес мектептер мен ұлттық мұраны сақтап, пайдалану.
7. Діннің толықтай тәуелсіздігі, діннің саяси проблемаларды шешу мәселесіне араласпауы.

Тоғанның ойынша, Түркістанның барлық саяси ұйымдарын қазіргі терминология бойынша айтсақ, Халық фронтына, яғни бір одаққа біріктіру жоспарланды. Сол кездегі негізгі социалистік партия кейініректе «Ерік» деп аталып, программасы 9 пунктқа дейін қысқартылды. Онда жер, су және қазба байлықтардың национализациялануына, ауыл шаруашылығының ұжымдастырылуына т.б. мән берілген.

Орталық Азияда социалистермен бір қатарда «модернистер» де болды. Олар Шихабуддин Маржани (1815-1889), Қаюм Насыри (1825-1902) мен Гаспралы Исмаил Бейдің (1854-1914) ізбасарлары болатын-ды. «Терраки перверлер» атты жадидтік партияның бағдарламасы мынаған саяды:

1. Тәуелсіздік және ұлттық мәдениетті сіңіру – негіздер негізі. Бұл барлық халықтардың мұраты. Біздің мақсатымыз – Түркістанның тәуелсіздігі және ұлттық үкіметті құру. Ұлт ең алдымен тіл, дін, дәстүрлер, әдебиет пен әдет-ғұрып бірлігіне сүйенеді.
2. Азат Түркістандағы мемлекет пен үкімет формасы – республика, ал билік негізі – демократиялық жолмен сайланатын ұлттық парламент, облыстық, аудандық және қалалық земстволар.
3. Орталық үкіметтің мүшелерін Парламенттің мақұлдауымен президент тағайындайды. Аудандар мен қалалардың басшылары земстволар арқылы сайланады. Ұлттық парламент, президент және облыстық земстволарды сайлау тәртібін тәуелсіз Түркістанның бірінші құрылтайы анықтайды.
4. Түркістанның түрік емес халықтары барлық азаматтық құқықтарға ие. Олар түркілермен бірге Түркістан мәдениетіндегі түрік элементін күшейтуге тырысады.
5. Түркістан ұлттық үкіметі Түркістан қарулы күштерінің қолдауына арқа сүйейді, армияда қызмет ету міндетті.
6. Ішкі тәртіпті сақтау үшін елдің ұлттық қорғаныс жүйесіне кіретін жергілікті милиция құрылады.
7. Елде ұждан еркіндігіне жол беріледі. Дін ұстану бостандығы қамтамасыз етіледі. Шетел миссионерлерінің әрекетіне тыйым салынады.
8. Негізгі мемлекеттік заң баспасөз бен тұлға бостандығын қамтамасыз етеді.
9. Елде салықтар табысқа сәйкес төленеді. Ортағасырлық салықтар жойылады.
10. Жер, су, қазба байлықтары, ормандар мемлекеттің меншігі есептеледі. Жер діқандардың жеке пайдалануына беріледі.
11. Жеке адамдар жер мен суды сату-сатып алумен айналыспайды. Бұл тек мемлекеттің құзырындағы мәселе. Жерді үлестіріп беру жергілікті жағдайларға байланысты заңмен анықталады.
12. Түркістанның азаттығы экономикалық тәуелсіздікті алуына байланысты. Сондықтан Түркістан көрші мемлекеттермен экономикалық байланыстар орнатады.
13. Түркістанның жер мәселесінің негізі – су. Сондықтан барлық күшті ирригациялық жүйелерді кеңейтуге және жабдықтауға жұмсау керек.
14. Әсіресе, қазақтарға, қырғыздарға, түрікмендерге байланысты Түркістандағы аса маңызды мәселе – көшпелі тайпаларды отырықшы тұрмыс салтына көшіру. Бұл үлкен өзендер атырабындағы жаңа жерлерді суландыру арқылы ғана іске асады. Түркістан тек түрік тектес және мұсылман дінін ұстанған қоныс аударушыларды ғана қабылдайды.
15. Түркістандағы жұмысшылардың жағдайы елдегі ұлттық өнеркәсіптің дамуымен байланысты. Жұмысшылар еңбегі жағдайлары, жұмыс күнінің ұзақтығы, әйелдер мен балалардың жұмысы, әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін ескеріп шешілуі керек.
16. Әр кімнің құқығы оның ұстанған дініне қарамастан қазіргі заңдардың қабылдануы мен сақталуы арқылы қамтамасыз етіледі.

17. Білім беру саласында жалпы ақысыз бастауыш оқыту жүйесі енгізіледі.
18. Түркістанда оқушыларды Еуропада, кәсіптік училищелерде оқытуға жолдама беруге мән беріледі.
19. Түркістанда, ежелгі өркениет ошақтарында жинақталған өнер туындыларын сақтауға және оларды ұлттық мәдениетті дамытуда пайдалану мәселесіне мән беріледі.

Тоған: «Түркістанда келешектегі басқару ісінде жүзеге асырылуға тиіс екіпартиялық жүйе – біріншісі радикалдық (түбегейлі өзгерістер мен батыл шараларды қолдануды жақтайтын) ұлттық, екіншісі социалистік партия идеясы – ешқандай сыртқы күштің әсеріне пайда болды; жергілікті жағдайлар мен Түркістан халықтары мен ұлыстарының атынан сөйлеген зиялылар мен кәсіпкерлердің 1921 ж. келіссөздері, бұл екіпартиялық, Алаш-Орданы есептегенде, тіпті үшпартиялық жүйені тудырды. Бұл мәселені талқылаған Түркістандықтардың Англия мен Америкадағы екіпартиялық жүйелер туралы түсініктері де болмаған», – деп жазды (Хасан Паксой).

3. Түркістандықтар құрған құпия «Қоғам» және басмашылар

Түркістан зиялылары Қоғамды құрғанға дейін және Бұхара әмірлігі кезінде басмашылармен ынтымақтаса әрекеттенген жоқ еді. Басмашылар отряды негізінен улама-қадимистерден және өзбек буржуазиясының фанатик бөлігінен құралған болатын. Уламашылар зиялыларға қарсы белсенді түрде насихат жүргізді. Ал 1918-1919 жж. зиялылар («төртүншілер») Советтер жағында болғандықтан, жастар оларға сенімсіздік танытты. Алайда большевиктер 1920 ж. зиялылардың жоспарларын іске асырмай тастады. Сондықтан олар «Қоғамның» қатарына өтті. Бұхара әмірлігінің жойылуы жастарды белсенді әрекетке итермеледі. Бұл уламалардың басмашыларға әсерін әлсіретті. «Қоғам» олардан моральдық рухы күшті және қазіргі бір ұйымға біріккен нағыз ұлттық қозғалысты дүниеге әкелу үшін, сондай-ақ сауатты адамдардың жетекшілігінде болатын әскери бөлімдерді құру үшін ешқандай ойланбастан Самарқандтағы, Хиуадағы және Ферғанадағы басмашылармен байланыс жасады. Ширмехмет пен оның жақтастары күрестің біртұтас фронтын құрайық деп әмірге елшілерін жібереді. Сондағы үкімет басшысы Низаметтин Құшбегінің жауабы мынадай болды: «Не, сіздер білмейсіздер ме, орыстар – біздің достарымыз».

Ширмехмет Қоғаммен байланыс орнатуды қалап, Баку съезіне большевиктермен қызметтес болған екі адамын жіберген. «Бұлардың берген мәліметтерінің арқасында, – деп жазды Тоған, – «большевиктердің Шығыстағы саясатына қатысты өте қызық сыбыс тарала бастады. Ширмехмет былай деді: «Бакуден келіп жеткен хабарларға қарағанда, орыстар екі миллион адамды өздерінің қол астында сақтап қалу үшін 14,5 миллион адамды жойып жіберуге дайын тұрды». Баку съезінде түркістандықтар құралын тастамауға бекінді және күресті күшейте түседі деп хабарлады. Съезд жұмысының ақырына қарай басмашылық қозғалыс белең алды» (Türkili).

Тоған Қызыл Армияның Түркістан халқына қарсы орыстарды қалай пайдаланғандығы жөнінде жазады: «12 қыркүйекте большевиктер барлық бағытта көлемді шабуылды бастады. Бұл өте бір қиын кез еді. Большевиктер түркістандықтардың нанын тартып алу үшін Орталық Ресейден ашыққан орыстарды Қызыл Әскер қатарына алды. Сондықтан да орыстан шыққан ерікті-

солдаттар көп болды. Олар жанқиярлықпен шайқасты. Басқаша болған жағдайда армиядан қуылып, аштықтан өлуге душар болу қаупі төнетінін білген еді».

Энвер, Джемал-паша мен Қоғамның арасындағы қатынастарды Тоған былайша баяндайды: «Түркістан ұлттық бірлігі Орталық комитетінің төрағасы болып сайланғаныма дейін (Қоғамның) мен бұл органның мүшесі едім. Бұл адамдар ислам әлемін дүниежүзілік империализмнің қанауынан құтқару үшін күресу мақсатында «Исламдық революциялық қоғамды» құра отырып, большевиктермен бірігуге ұмтылған. 20 тамызда Джемаль-паша Ташкентке келеді. Оның мақсаты – Пенджап аймағын басып алып, ислам мемлекетін құру еді. Сондықтан ол 20 шақты түрік офицерімен Ауғанстанға өтеді. 1921 ж. 25 қаңтарында Түркістан ұлттық бірлігінің Орталық комитеті Джемаль-пашаға тіпті большевиктер Түркістанды Еуропа империалистерінің қанауынан азат етеді деп ойлағанның өзінде біз оның тағдырын капитализм мен социализм арасындағы күреспен байланыстыра алмаймыз деген мазмұнда хат жібереді. Және де Джемаль-пашадан Түркістанның саяси-әскери ресурстарын Индияны ағылшындардан азат ету үшін пайдаланбауын сұрады (Тоған: 1969).

Дегенмен мұсылман коммунистері Қоғам мүддесіне жұмыс істей бастады. Олар советтік съездерге қатысты. Милиция мен басқару органдарында да болды. Бұхара, Ташкент, Самарқанд және Қоғанның жұмысшы ұйымдары Қоғамның бір қанаты болмыш социалистік партия мүшелерінің ықпалында болатын. Мұның өзі, әрине, Түркістанның және оның халқының үлкен жетістігі еді. Хиуа, Ташкент және Орынбордың партия аппаратында және үкіметте істеген жандар Қоғамның мүшелері емес еді, бірақ онымен байланыстарын үзбеген-тіп.

Тоған Орталық комитет мүшелерінің атқарған істерін тілге алады: Ұлттық ту жобасы алдын ала талқыланып, тарихи элементтерден, эмблемалардан құрастырылып, Самарқандтағы мәжілісте бекітілді, атты әскерлердің мөлшері анықталды. Біз, – дейді Тоған, – жалпытүркістандық армияны құруға дайындалдық... Барлық тайпалараралық алауыздықтарға шек қойылды... большевиктік казармаларда орналасқан батальондар түркістандық қарулы күштердің бөлімшелері болуға дайын тұрды. Қоғам антибольшевиктік пиғылдағы жоғарымансапты орыстармен дәйім байланыста болды. Олар қарсыластардың әрекеті туралы мәліметтерді беріп отырды. Жалпы алғанда Орталық комитет жалпытүркістандық және ақырғы дайындау барысында барлық қауіпсіздік шараларын жасады. Мұсылман реакционерлері (Тоған оларды мүртеджі деп атаған) әміршілер және уламалар еді. Олар бізге қарсы насихат жұмысын тоқтатпады.

Энвер-пашамен алғашқы кездесуім 1921 ж. 2 қазанда болды. Ол басмашылық қозғалысын біріктіру мақсатында Шығыс Бұхара мен Ферғанаға баратынын айтты. Ресейде 1 жылдан астам уақыт болғандығын, большевиктердің сойқандығын көріп, мұсылмандарды ең алдымен қызыл империализмнен азат ету қажеттігін түсінгендігін жеткізді. Мен оған басмашыларға қосылудың қажеті жоқтығын, өйткені Түркістандағы орыстар бізге қарсы большевиктермен бірігуі мүмкін, сондықтан Ауғанстанға баруын және сол жақтан тұрып Түркістан қозғалысына көмектесуін өтіндім. Лақайлық Ибрагим-бек большевиктер жағына шығып, Қоғамның жоспарын іске асырмай тастады. Бірақ Энвер-паша Ауғанстанға барды, оның қол астында 7000 адам болды. Бұл ретте Тоған сәуір-маусым айларында большевиктерге қарсы шайқаста өзі бас болып

қатысқандығын айтады. Мамырдың орта кезінде Файзулла Ходжаев «Коммунистік партия Орталық Комитетінің Энвер-паша және валидовтық топтармен шешуші күресті бастау» жөніндегі бұйрығын әкелді. Сталиннің өзі «Правда» газетінде «Валидовщина» деген атпен мақала жариялады. Тоған былай деп жазады: кейбір басмашы топтар большевиктермен келісімге келетіндіктерін мәлімдеді. Біз біртұтас фронтты және Қоғамды сақтап қалу үшін белсенді әрекетті бастауға бекіндік. Ұлттық армияны құтқарудың жолы – басмашылар мен Бұхарадағы Энвер-пашаны Ауғанстанға жіберу деп ұйғардық. Осы мақсатпен Энвер-пашаға, одан соң келісімге келу жөнінде Мәскеудегі Совет үкіметіне хат жолдадық, Орталық комитеттің төрағасы ретінде мен бейбіт келісімнің шарттарын баяндадым. Бірақ хатымыз Мәскеуге жетпеді. Ал Энвер-паша орыстарға Түркістаннан кетуін талап етіп, ультиматум қойды. Оның соңында «Түркістан, Бұхара және Хиуаның ұлттық армияларының Басқолбасшысы» деген қолы қойылған екен.

Осыдан соң Уәлиди Тоғанның айтуынша, большевиктер Батыс фронттан Түркістанға ірі күштерді жіберген. ТҰБ (Түркістан Ұлттық Бірлігі) пегіну керек деп шешті. Тоған жолдастарымен бірге Ташкентке келеді. Қоғамның шешімі бойынша Тоғанның Түркістаннан шығып кетуі керек еді. Содан соң 1923 ж. 20 ақпанында Ленинге өзінің ақырғы хатын жолдайды:... Жолдас Сталин менің антимәскеулік ұмтылыстарым және көтерілісшілерге барғандығым туралы (бұл туралы мен 1920 ж. ОК-ке хат жолдаған едім) ештеңе білмейтіндей сыңай танытып, Рудзутакқа менің партияға қайтып келуіме болады деп айтқан-мыс. 1920 ж. 19 мамырында Сіз және Сталин екеуіңіз 1919 ж. және менің тарапымнан 20 наурызда қол қойылған келісімді жойғандығыңыз туралы шешімді жария еткеннен соң қалайша Сіздерге сенуге болады... Ал бұрынғы келісім-шарт Жоғарғы басшылыққа бағынатын дербес башқұрт армиясының құрылуын жариялады. 1920 ж. 19 мамырдағы қаулы башқұрт армиясының бұл құқұғын жойды. Бүгіндері башқұрт армиясы жоқ. Сіздердің Уфа губерниясы Башкирияға қосылады дегеніңіз шын мәнінде Башкирияның Уфа губерниясына қосылуы деген сөз. Совет үкіметінің 1917 ж. 20 қарашасындағы ресей мұсылмандарына үндеуінде ұлттардың Ресейден бөлініп шығуына дейінгі тәуелсіздік алуына құқы туралы айтылған еді. Сіздің 1920 ж. 20 мамырындағы шешіміңізбен бұл құқұқ түбірімен жойылды. Ресейдің оңтүстік-шығысындағы башқұрттардың, қазақтардың және түркістандықтардың жеңілуі және менің Советтік Ресейден кетуім Ресей Оңтүстік-Шығыс мұсылмандарының тарихында жаңа кезеңге бастау болады: мұсылмандардың өз правосы үшін күрес жүргізуі Ресейдің ішкі мәселесі болып қалмай, халықаралық сипат алады.

Ұлы орыс ұлты оның тұтқынында қалған ұлттар мен халықтар үшін қоғамдық және экономикалық салаларда ғана емес, мәдениетте де дамудың қасаң қалыптарын орнатуда. Бұл саясатты өткен жылы Сіз ұйымдастырған Шығыс университеті насихаттап жүргізуде. ОК-те шығыс мәселелері бойынша маманданған великорустардан жасақталған арнайы кадрлар пайда болды. ОК жанында мамандар деп аталатындарға қажетті материалдарды дайындау үшін Мәскеуге шығыс ұлттарынан болған совет азаматтары әкелінді. Олар кейбір кітаптар мен рисалаларды жариялап үлгерді, бірақ бұл жарияланымдардың тақырыптары тек қана великорустар тарапынан анықталып отырды;

интеллигент-бұрағаналарды олардың халықтарының тағдырына қатысты мәселелерді талқылауға шақырмады да.

Бүгіндері Шығыс университеті мен ОК-нің Шығыс бөлімі мамандары көп жұмысты атқаруда: олар жергілікті сөйленісте (жалпы халықтық тілдегі диалектілердің бір бөлігі) фонетикалық айырмашылықтарды ескеріп, түрлі халықтардың әдеби тілдері мен әліпшелерін жасауға тырысуда. Бұл жұмыстың принциптерін анықтауда орыс емес коммунистер тек қана консультативтік рөл атқарады. Шығыс университеті қызметкерлері тарапынан шығарылатын «Қызыл Шарқ» атты журналдың соңғы номерінен орын алған дағыстандық Умар Алиевтің мақаласында былай делінген: егер Солтүстік Кавказ түркі тілдері үшін орыс әліпшесі қолданылатын болса, онда бұл түбінде христиандықтың орнықтырылуына әкеліп соқтырады, сондықтан солтүстіккавказдықтар латын алфавитін қолдануы керек; жалпы алғанда, алфавит пен әдеби тіл мәселелерімен орыстар емес, ұлттық және саяси еркіндік принциптері негізінде құрылған автономдық мемлекеттердің тәуелсіз үкіметтерінің жәрдем етуімен жергілікті ғалымдар айналысуы керек.

Осындай мақалалар мен азербайжандықтардың түрік-мұсылман халықтарының интеллигент-коммунистерін «Қызыл Шарқ» журналының және біртұтас әдеби түрік тілінің төңірегінде мәселелерді талқылауға үндеуі ұлыорыс ғалымдарының жүйкесіне тиді. Өзбек және қазақ интеллигенттері қатысқан бір мәжілісте латиница негізіндегі бір алфавит тезисін алға тартқан эзирбайжандықтар Шахтахтинский және Жалал Кулиевпен пікір таластырған проф. Поливанов және басқа орыстар егер қазір латын алфавиті қабылданатын болса, бәрібір уақыт өтісімен ол кириллицаға орнын босатып береді, ал 40 шақты түрік диалектісі өз алфавитіне ие болады, деп мәлімдеді. Бұған жауап ретінде Шахтахтинский орыстардың өзгеріссіз қалатын мақсаты – әдеби түрік тілінің өмір сүруіне жол бермеу. Сіздер, ұлырустық жолдастар әлдеқандай халықтың тілі мен орфографиясын қолға алған екенсіздер, оның мүлдем орыстанып біткеніне дейін оны тыныш қоймайтындарыңыз әбден анық деген.

1919 ж. жазында біз Саранскіде әскерімізді реформалаумен айналысып жатқанда Сіздің өкіліңіз, Зарецкий жолдас бір ай бойы оқыған лекцияларында қаналушы халықтардың келешегі, ұлттық үкіметтер мен армиялардың құрылуы мәселелерінің алғаш рет тарихта оң шешімін Совет үкіметінің табатыны туралы айтқан еді. Осы тақылеттес әңгімелерді мен де «Правда» газетінде жариялаған болатынымын. Бірақ төрт жыл өтпей-ақ, Сіздің саясатыңыз мүлдем кереғар бағытта жүзеге асырылып жатыр. Түркістанда патшалық отарлық саясаттың жүргізіліп жатқанын көрсететін шыншыл Георгий Сафаровтың жарияланымдары сияқты мақалаларды оқыған великорустар шыр-пыр болуда, жергілікті коммунистердің кіші халықтарды киттерге азық болатын ұсақ балықшалар ретінде сипаттауы оларды қуантады. Жолдас Артемов біздің кейбір коммунистерімізге олардың келешекте тәуелсіз өмір сүре алатындығына сенбейтіндігін, Қытай мен Үндістаннан басқа Азияның барлық елдерінде совет (орыс) мәдениеті тұтастай үстемдік құратын болатындығын айтқан; оның сөзіне қарағанда, жергілікті тілдер мен мәдениеттерге назар аударудың тіптен қажеті жоқ; бұл тілдерді тек қана коммунизм идеяларын тарату үшін пайдалануға болады. Оның сөздері Ресейдің тысқары жерлерінде де естіліп жатты. Олай болса

Советтік Ресей өзінше өмір сүруді қалаған, бірақ сіздердің тұтқыныңызда қалған әрбір халықтың бірінші дұшпаны болып табылады.

Сіз пролетариаттың дүниежүзілік диктатурасы орнатылғаннан соң «озық ұлттар» социалистік режимді құру бағытында артта қалған халықтарға міндетті түрде көмек көрсететін болады деген идеяны алға тарттыңыз. Бұл колониальдық саясатты Индияда, Түркістанда және Африкада ағылшын, француз, орыс және бельгиялық жұмысшы ұйымдар жүргізетін болады деген сөз. 1915 ж. мен Сіздің жолдастарыңызбен Уфада сөйлескенімде, орнатылатын социалистік режим адамдардың еркін жоятын террорды тудырады деген сөз де болған емес еді. Ал қазір не болды? Бұл шыныменен революцияның мақсаты ма еді? Тіпті Роза Люксембург егер социализм империалистік дәстүрлерді ұстанған үлкен халықтардың тілектерін қанағаттандыру жолында қызмет ететін болса, одан ешқандай жақсылық күтуге болмайды, деп есептеген. Егер Ресей империалистік традициялардың тұтқынына айналмағанда, басшылық жергілікті диалектілердің негізінде алфавиттер мен жаңа әдеби тілдерді жасаумен айналыспаған болар еді» (Қараңыз: Хасан Паксой).

4. А. Уәлидидің шетелге шығып кетуі

Басмашылық қозғалысы жойылысымен Валиди 1923 ж. шетелге кетеді. Сол жылы ол Мешхед қаласының кітапханасынан Ибн Фадланның атақты «Жазбаларының» мәтінін табады. 1925 ж. бастап Анкарадағы білім беру министрлігінің кеңесшісі, одан соң Ыстамбұл университетінде профессорлық қызметін атқарады. Түркістанның ұлттық бірлесуін – «Джамиатты» қайта құру ісіне қатысып, «Түркістан» атты газет шығарады. Онда бүкіл мұсылмандардың Түркия төңірегіне топтасуы қажеттілігі жөніндегі өзінің идеясын алға тартады. 1927 ж. М. Шоқаймен бірлесіп Түркістанның Ұлттық қорғалуының саяси органы болып табылатын «Жаңа Түркістан» журналын шығарады. 1935 ж. Вена университетін тәмамдап, Бонн университетінде сабақ береді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде пантуранистік құпия қоғам құрады (Турция между: 2001, 417). Бірақ соғыстың ақырында Түрік үкіметі бұл қоғамның халық арасындағы іс-әрекетін шектейді 1944 ж. туранистерді қамауға ала бастайды. Валиди де тұтқындалады, бірақ 17 айдан соң азаттыққа шығарылады (Людди и судьбы: 2003, 496). 1948-1970 жылдары Ыстамбұл университетінде түріктер тарихынан сабақ береді. 1970 жылдың 26 шілдесінде Ыстамбұлда қайтыс болып, «Караджаахмет» қабірстанында жерленеді. Оның екі әйелі болған – Нафиса ханум және Назмие ханум. Ұлы Субидей Тоған Анкарадағы Билкент университетінде істейді, экономика профессоры. Қызы – Исенбике Тоған Анкарадағы Орта-Шығыс техникалық университетінің профессоры, тарихшы. Валиди Башқортостан Республикасының ұлттық туының авторы.

Кейбір авторлардың пікірінше, Мұртаза Рахимовтың әкімшілігі Совет үкіметін жоюға ұмтылған, фашистік Германияның Кеңес Одағына қарсы ашқан соғысына тікелей қатысқан нағыз ұлтшыл А.З.Уәлидидің есімін есте мәңгі сақтау жөнінде қаулы қабылдаған. Ол 1917 ж. сәуірінен бастап башқұрт ұлт-азаттық қозғалысын басқарып, оның буржуазиялық-ұлтшылдық сипатын біршама анықтай отырып, буржуазиялық Башқұрт үкіметі мен ұлттық әскерді құруға басшылық жасаған. Башқұрт халқының арасында антибольшевиктік күштер башқұрттарға өзінің мемлекетін құруға және өз жолымен тағдырын

таңдауға мүмкіндік береді-міс деген қиял-елесті таратты. Сондықтан ол Дутов пен Колчактың жағына шығып, Башкириядағы Кеңес үкіметін құлатуды көздеді. Колчак режимінің сипатын оның ұлыдержавалық шовинизм, ескі буржуазиялық-помещиктік тәртіптерді қайта орнату, ең қатыгездік террор анықтаған еді. Қалыптасқан жағдайда Валидов Кеңес үкіметінің жағына шығуды жөн көрді. Валидовты «Түркістан ұлттық бірлесуі» атты басмашылық ұйымның төрағасы етіп сайлаған. Ол Гитлерге СС әскерлерінің құрамында болатын мұсылман бөлімдерін құруды ұсынады. Бұл тұрғыда Гитлер 1943 ж. қаңтарында бұйрыққа қол қояды. Гитлердің жеке тапсырмасы бойынша Валиди 1943 ж. босниялық мұсылмандардан құралған «Хадшар» деп аталатын (немісше жазылуында «Хандшар») мұсылмандық эсэстік дивизияны құру үшін кадрларды іріктей бастады. Бірақ «Хадшарды» Қызыл Армия бөліктері жойып жібереді. 1944 ж. Валидидің ұсынысымен татар-башқұрт эмигранттарынан жасақталған тағы бір «Кама» деп аталған дивизия құруды қолға алынды. Соған қарамастан басшылық Уфадағы А.М. Фрунзе атындағы көшеге Валиди атын беріп, ауыстыру жөнінде жан ауыртарлық шешім қабылдаған (Ахмет: 2013, 10 сентябрь).

Жоғарыда Уәлидидің атына тағылған кінәлардың негізсіз екендігін төмендегі авторлардың дәйектері көрсетеді. Мен, – дейді РҒА тіл және әдебиет институтының қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Марсель Фаршапов, – неміс архивтерінде 10 жыл жұмыс істедім, ал тарихшы Гилязов Германияда 5 жыл бойы соңына түсіп іздеді, неміс зерттеушісі Патрик Муллен, американдық Даллен бұл мәселені қарастырған – Уәлидидің фашистермен жұмыс істегендігінің іздерін таппаған. Гитлермен кездесіп, сөйлескен деген дақпыртсыбыс та сын көтермейді. Оның қабылдауында болғандардың тізімі бар әрі бұл құжаттар жарияланып отырған. Бірнеше күн бойы құжаттарды бір-бірлеп алып қарадық. Уәлидидің аты келіп-кетушілер жазылған дәптерде жоқ. Гитлер эмигранттармен келіссөздерді жүргізбеген.

Аса көрнекті шығыстанушы Артамонов 30-шы жылдардың соңында бір еңбегінде Уәлиди кітаптарына көбінесе сілтеме жасап отырған, – дейді тарих ғылымдарының докторы Марат Кульшарипов. – Егер Уәлиди фашист болғанда, сондай кезде бұл автордың кітабының жарыққа шығуына жол берілмес еді. Жақында бір мәскеулік ғалым кітап жазып, онда Уәлиди НКВД-нің құпия агенті болған делінген. Демек, ол туралы фактілерді бұрмалай отырып, кім-көрінген аузына келгенін айта береді екен ғой (Пресс-центр «КП»: 2009). Рахметовтың айтуынша, Тоғанның абыройына кір келтіру компаниясы «ұлттық автономиялық республиканы» жоюдың ақырғы кезеңінде басталды, ал қазіргі уақытта прогрессивтік түрікшілдіктің идеологтарын қудалау түрік халықтарының жақындасуын болдырмауға бағытталған. Біз, – дейді ол, – адамдарды түрік халқының құқұқтары үшін күресте олардың қандай нақты үлес қосқандығына қарап бағалаймыз.

Шынында да өткенімізге неге кеңестік тұрғыдан қарауымыз керек. Тұлғаларды танытуда өлшем біреу ғана – олардың түрік әлемінің бірлігіне қызмет етуі және ұлттың тәуелсіз өмір сүруі жолында күрескерлік таныта білуінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

Айманов Б. (2013), *Түркістан автономиясы* // Түркістан, 29 тамыз, 9-б.

Ахмет-Заки Валиди: от сепаратизма – к гитлеризму <http://rksmb.org/print.php?3385> 10 сентября 2013 г.

Ахметзаки Валиди Тоған. *История башкир*. – Уфа. 2010 Isbn =978 – 5 -295- 05000-8 стр. 222.

А.Валиди Тоғанның «Воспоминания» еңбегінен – 25 июль.

Қыдыралиев Д. (2010), *Түркістандағы автономия мәселесі және ұлттық құрылтайлар*//Хабаршы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. № 2, –134 б.; Қараңыз: Айманов Б. (2013), *Түркістан автономиясы*// Түркістан, 29 тамыз, 9-б.

Его биографию см.: Каримов Н. Чолпан (1991) Ташкент,. Ср.: Каримов Н. (1992), *Описание убийцы Алпамыша* // Шарк Юлдузи. Ташкент. № 12.

[Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов - жертв политического террора в советский период \(1917-1991\)/ Я. В. Васильков, Сорокина М. Ю. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. – С. 496. – ISBN 5-85803-225-7; \[http://www.gsrb.ru/ru/about_parliament/history/parlament_tom_1-1.pdf\]\(http://www.gsrb.ru/ru/about_parliament/history/parlament_tom_1-1.pdf\) *Парламентаризм в Башкортостане: история и современность*. Уфа, 2005- 304с. \(на с.41\).](#)

Более новая работа: Масаюки Ямаучи. *Мечта о Султангалиеве* (Токио, 1986, на япон. яз.). См. также источники, цитируемые Ямаучи в его докладе «*One Aspect of Democratization in Tatarstan: The Dream of Sultangaliev Revisited*», прочитанном на конференции по исламу и демократизации в Центральной Азии, проведенной университетом штата Массачусетс (Амхерст, 26-27 сентября 1992 г.).

Пресс-центр «КП». Антонов Артем (29 Апреля 2009, 03: 00)

Программные документы мусульманских политических партий 1917-1920 гг. Oxford, 1985.

Самойлов Ф. *Малая Башкирия в 1918-1920 гг.* – М., 1933, с. 6.

В русских источниках – Султан Галиев. О нем и других центральноазиатских деятелях, упомянутых Тоғаном, см.: Bennigsen A., Wimbush S.Moslem National Communism.

Тоған З. (1994), *Воспоминания*. – Уфа. Кн. 1. С.105; Қараңыз: *Научная и общественно-политическая деятельность Ахметзаки Валидова в 1908-1920 гг.* тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук. Салихов, Ахат Губаевич

Тоған З. В. (1969), *Мемуары*. – Стамбул, – с. 340-41. Қараңыз: *Научная и общественно-политическая деятельность Ахметзаки Валидова в 1908-1920 гг.* тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук Салихов, Ахат Губаевич.

Turkiil. P.419-421.

Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX в / Отв. ред. Н. Г. Киреев. — 1-е. — М.: Крафт+ Институт Востоковедения РАН, 2001. — С. 417. — 536 с. — 1000 экз. — ISBN 5-89282-168-4.

Хасан Паксой (г. Лаббок, штат Техас, США). *Заки Валиди Тоған и басмаческое движение*. Перевод с английского И.Кучумов. <http://vlib.iue.it/carrie/cec/xacan.shtml>

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ НЕТРАДИЦИОННОЙ ОРИЕНТАЦИИ (О жизни и деятельности Махмуда Тумаилова) / THE POLITICIAN OF NONCONVENTIONAL ORIENTATION (About life and activity of Mahmud Tumailov)

Мурадгелди СОЕГОВ*

Резюме

В статье путем изучения источников, обнародованных в последние годы в соответствующих сайтах Интернета, рассказывается о жизни и деятельности Махмуда Сейфуддиновича Тумаилова (1902–1937) – видного туркменского партийного и государственного работника двадцатых и тридцатых годов прошлого столетия, который, в отличие от многих своих сослуживцев-однопартийцев, был приверженцем троцкизма. В конце двадцатых годов остоял членом «объединенной оппозиции», вел переписку с ее руководством, затем в тридцатые годы был одним из руководителей «политического центра троцкистов», дискуссировал политику и линию партии по многим конкретным вопросам. Репрессирован в период «большого террора».

Ключевые слова: видный деятель, троцкизм, народный комиссар, жена, дочь, оппозиция, репрессия.

Abstract

In article by studying go to the sources published last years in corresponding sites of the Internet, it is told about life and activity of Mahmud Seyfuddinovich Tumailov (1902–1937) – the visible Turkmen party and state worker of the twentieth and thirtieth year soflast century who, unlike many colleagues-members of the same party, was the adherent of Trotskizm. In the late twenties consisted a member of “in corporated opposition”, corresponded with its management, the thirty-ninth was one of heads “the political centre of Trotskists”, criticised a policyand a party line on many concrete questions. It is subjected to repression during the period of “the big terror”.

Keywords: the out standing figure, Trotskizm, the national commissioner, the wife, the daughter, opposition, reprisal.

Однажды, кажется, это было весной 1987 года, директор тогдашнего академического Института экономики Гелдимурад Мурадов (в последующем чл.-корр. АНТ), встретив меня утром на вестибюле (Институт языка и литературы им. Махтумкули, где я трудился тогда научным сотрудником, также находился в этом здании), после нашего обоюдного теплового приветствия поздравил меня с выходом во втором номере «Известий АН Туркменской ССР (серия общественных наук)» за тот год моей содержательной, по его мнению, статьи о Курбане Сахатове – одном из видных деятелей республики двадцатых годов, ставшем в последующем жертвой сталинизма. И тут же добавил, что его насильственно убиенный тесть, который был омертвлен карательными органами 50 лет назад, также был знаменитым политическим деятелем, даже занимал пост наркома

* Академик АН Туркменистана, профессор, доктор филологических наук, Национальный институт рукописей АНТ, г. Ашхабад / The National Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat.msoyegov@gmail.com